

ARNOLD HUIJGEN

MARIA

ICOON VAN GENADE

**KOKBOEKENCENTRUM UITGEVERS
UTRECHT**

Ontwerp en illustratie omslag:
Peter Kortleve / www.shortlife.nl
Ontwerp binnenwerk: Anton Sinke /
www.antonsinke.nl

ISBN 978 90 435 3489 5
ISBN 978 90 4353 490 1 (e-book)
NUR 700
www.kokboekencentrum.nl

© 2021 KokBoekencentrum Uitgevers,
Utrecht

Alle rechten voorbehouden

KokBoekencentrum Uitgevers vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

INHOUD

Woord vooraf	11
1 Inleiding	15
 DEEL I. DE MOEDER	
2 Gods dienares	31
2.1 Maria's geloof	31
2.1.1 Oudtestamentisch	32
2.1.2 Begeadigd	35
2.1.3 Zwanger	36
2.1.4 Gelovig	39
2.1.5 Maria's lied	43
2.1.6 Conclusie	49
2.2 Luther over Maria's lied	50
2.2.1 Nederigheid als niets-zijn	52
2.2.2 Gods genadig kijken	56
2.2.3 Ervaring	58
2.2.4 Conclusie	60
2.3 Leeg voor genade	61
2.3.1 Armoede	62
2.3.2 Zelfonderzoek	64
2.3.3 Gelatenheid	67
2.3.4 Aanvechting	70
2.3.5 Zingen en vieren	73
2.3.6 Conclusie	73
2.4 Conclusie	73
 3 Moeder van de Verlosser	 77
3.1 Het Woord is vlees geworden	77

3.1.1	De antikeizer bij Lukas	78
3.1.2	Het vleesgeworden Woord bij Johannes	81
3.1.3	Conclusie	89
3.2	Theotokos	90
3.2.1	Het concilie van Efeze (431)	90
3.2.2	Theologische betekenis	96
3.2.3	Conclusie	103
3.3	Vlees en Geest	104
3.3.1	Vlees	105
3.3.2	Geest	111
3.3.3	Conclusie	115
3.4	Conclusie	115
4	Moeder van de gelovigen	117
4.1	Aan de voet van het kruis	117
4.1.1	De Koning scheidt de gemeente	119
4.1.2	Kana en Sion	122
4.1.3	Conclusie	126
4.2	Het Tweede Vaticaans Concilie	126
4.2.1	De Mariadogma's van 1854 en 1950	128
4.2.2	Maria onder de gelovigen	133
4.2.3	Medewerking	136
4.2.4	Conclusie	141
4.3	De moederkerk	141
4.3.1	Maria in de kerk	142
4.3.2	Aanroepen en vereren	145
4.3.3	Maria als icoon	149
4.3.4	Oecumenische uitdagingen	154
4.3.5	De kerk als moeder	155
4.3.6	Conclusie	158
4.4	Conclusie	158

DEEL II. DE VROUW

5	Joods meisje	163
5.1	Het teken van de maagd	163
5.1.1	Mattheüs' inzet	164
5.1.2	Jezus' stamboom	167
5.1.3	Jozef en de Geest	171
5.1.4	Jesajacitaat	174

5.1.5	Conclusie	178
5.2	Maagdelijke geboorte in discussie	178
5.2.1	Vroege kerk	179
5.2.2	Islam	183
5.2.3	Reformatie	185
5.2.4	Moderne kritiek	191
5.2.5	Conclusie	196
5.3	Theologie van het teken	198
5.3.1	Israël	198
5.3.2	Congruentie	204
5.3.3	Conclusie	209
5.4	Conclusie	210
6	Tweede Eva	
	213	
6.1	Eva en Maria in de Bijbel	213
6.1.1	Vrouwen achter Maria	214
6.1.2	Eva buiten de canon	220
6.1.3	Eva bij Paulus	223
6.1.4	Conclusie	230
6.2	Kerkvaders over Eva en Maria	231
6.2.1	Tweede en derde eeuw	232
6.2.2	Vierde eeuw	237
6.2.3	Conclusie	241
6.3	De ideale vrouw	242
6.3.1	Complementair of gelijk	243
6.3.2	Theologische verdieping	252
6.3.3	Conclusie	263
6.4	Conclusie	264
7	Hemelkoningin	267
7.1	De vrouw bekleed met de zon	268
7.1.1	Aard Openbaring	268
7.1.2	Israël en de kerk	270
7.1.3	Overwinning	274
7.1.4	Conclusie	277
7.2	De zwarte Madonna van Rocamadour	278
7.2.1	Rocamadour	278
7.2.2	Michel Houellebecq	281
7.2.3	Verschijsingen en devotie	289

7.2.4	Conclusie	294
7.3	Hoop voor Europa	295
7.3.1	Christelijk Europa	296
7.3.2	Theologie van de plaats	302
7.3.3	Verborgen aanwezigheid	307
7.3.4	Conclusie	312
7.4	Conclusie	313

DEEL III. SLOT

8	Maria als moeder en vrouw	317
8.1	Moeder van Jezus en van de gelovigen	317
8.2	De Joodse vrouw in Europa	324
8.3	De moeder de vrouw	330
	Literatuur	339
	Register van bijbelteksten	363
	Register van namen en zaken	375

WOORD VOORAF

Een paar jaar geleden had ik niet kunnen denken dat ik een boek over Maria zou schrijven. Al langer vond ik dat zij in protestantse kring werd ondergewaardeerd, maar het bleef bij die gedachte. Begin 2020 kwam mijn aandacht voor Maria in een stroomversnelling, die uitmondde in dit boek. Gesprekken over boekplannen leidden tot lijstjes waar Maria telkens weer op verscheen. Een eerste oriëntatie aan de hand van literatuur die Marcel Sarot mij vriendelijk aanreikte, bracht me in een wereld van kunstgeschiedenis, genderdiscussies, en heerlijk veel theologiegeschiedenis. De coronacrisis en de bijbehorende lockdowns hielden me thuis en geannuleerde conferenties en lezingen gaven me tijd en ruimte. Maria werd mijn coronaproject, niet alleen omdat ik de tijd had, maar ook omdat zij naar mijn groeiende overtuiging wat te betekenen heeft voor een wereld in de greep van een pandemie. Het was een fascinerend avontuur om in coronatijd een boek te schrijven over de gezegende onder de vrouwen, die traditioneel met de stralenkrans, de *corona*, wordt afgebeeld.

De afgelopen tijd riep mijn project uiteenlopende reacties op. Verschillende collega's spraken hun verbazing uit dat een gereformeerd theoloog als ik zich met Maria bezighield. Veel vaker (verrassend vaak zelfs) ontmoette ik enthousiasme en nieuwsgierigheid. Met zeldzaam plezier heb ik aan dit boek gewerkt, omdat er zo veel te ontdekken en overwegen viel. Typisch protestants ga ik in dit boek eerst naar de bijbelse bronnen, maar wie Maria bestudeert, mag ook graven in allerlei andere bronnen uit christelijke en andere tradities.

Aan dit boek begon ik in het voorjaar van 2020 serieus te schrijven vlak voor het feest van de annunciatie, dat is de boodschap van de aartsengel Gabriël aan Maria dat zij de Verlosser zou baren. De datum ervan ligt logischerwijs negen maanden voor Kerst, op 25 maart. Mijn plan was om die dag, en de week eromheen, in Rome te verblijven om studie te maken van de vele kerken die naar Maria vernoemd zijn. He-

laas kwam er door de coronacrisis niets van terecht, ook niet van een nieuw plan om in november Rome te bezoeken. Gelukkig waren er boeken en bleken veel kerken en kunstwerken ook online te bezoeken.

Op voorhand is dit boek gedateerd. Het is gekleurd door de pandemie van Covid-19 en het verkent de relevantie van Maria voor actuele kwesties als de visie op Europa, seksualiteit en gender. Dat kan een nadeel zijn, maar ook een voordeel. Uitdagend is het zeker om theologie dicht bij de actualiteit te brengen en toch de waan van de dag te vermijden. Het voelt spannend om een boek te publiceren dat grote kwesties aansnijdt zonder ze volledig op te kunnen lossen. Maar als dit boek een positieve aanzet geeft voor verder denken, ben ik tevreden. In die beperking heb ik hopelijk iets van Maria's bescheidenheid geleerd. Wat ik te bieden heb is theologie onderweg, niet meer maar hopelijk ook niet minder.

Diverse mensen hebben me geholpen op mijn weg naar dit boek. Dank aan Peter Gorter, die steeds enthousiast heeft meegedacht, en aan andere medewerkers van KokBoekencentrum, met name Inge Slings, die de bureauredactionele begeleiding deed, en Frans Koopmans, die de tekst nauwkeurig corrigeerde. Marcel Sarot hielp me op pad met literatuur en nodigde me spontaan uit een artikel te leveren voor een bundel die hij samen met Archibald van Wieringen onder handen had, en vervolgens om bij zijn afscheid als decaan van de Tilburg School of Catholic Theology te spreken. Van het een komt het ander, ofwel: serendipiteit bestaat. Ik ben de medewerkers van de bibliotheken van de Theologische Universiteit Apeldoorn en van de Theologische Universiteit Kampen veel dank verschuldigd voor wat zij mogelijk maakten in tijden van lockdown. Doordat Niels den Hertog en Cees-Jan Smits colleges van mij overnamen, had ik een aantal weken de handen vrij om meters te maken.

Graag bedank ik degenen die de hele tekst van het boek hebben meegelezen. Bert de Hek, Niels den Hertog, Anne van Olst, Peter Roosendaal, Arie Versluis en Marjanne van Vliet deden tal van waardevolle suggesties tot verbetering. Hendro Munsterman las hoofdstuk 4 mee, Jaap Kieviet hoofdstuk 5, en Marietta van der Tol hoofdstuk 6. Archibald van Wieringen reikte mij een waardevol artikel aan over de oudtestamentische achtergronden van het teken van de maagd. Pieter de Boer en Michael Mulder keken mee met mijn exegese van Openbaring 12 en Dmytro Bintsarovskiyi maakte mij enigszins wegwijs in de wereld van iconen. Met Barend Kamphuis sparde ik om een protestantse visie op Maria te ontwikkelen. Everard de Jong reageerde hartelijk op een

lezing en stuurde me een mooi boek toe. De collega's in de onderzoeksgroep *Biblical Exegesis and Systematic Theology* bediscussieerden hoofdstuk 3 en de Apeldoornse masterstudenten die zich in de systematische theologie specialiseren, hoofdstuk 5. Het enthousiasme van de studenten die het keuzevak over Maria volgden, heeft me gestimuleerd om dit boek, dat ze zo graag wilden lezen, af te maken. Mijn student-assistent Pieter Fassò verzorgde de registers, corrigeerde de literatuurlijst en hielp met de vertaling van Dante, waarvoor dank.

Mijn vrouw Hanneke heeft niet alleen allerlei versies van dit boek meegelezen en gecorrigeerd, maar ze heeft mij ook gestimuleerd om vol te houden op momenten waarop ik betwijfelde of ik wel moest publiceren wat ik had gevonden. Zij heeft het goed gevonden dat ik me zo langdurig en intensief op Maria richtte. Uiteindelijk gaat het niet om Maria op zichzelf: in haar wordt Gods genade zichtbaar en krijgt Gods ontferming gestalte. Wie naar haar kijkt, ziet als het goed is door haar heen. Ze is transparant tot op God zelf, die liefde is. Zo heb ik haar leren zien als icoon van genade en daarom doe ik graag mee met alle geslachten die Maria gelukkig prijzen (Luk. 1:48). Ik gun lezers niet alleen net zoveel plezier in het lezen als ik bij het schrijven had, maar ook dat zij met mij onder de indruk raken van de grote dingen die de machtige God aan Maria gedaan heeft (Luk. 1:49), om vervolgens met Maria God groot te maken.

HOOFDSTUK 1

INLEIDING

De wereld kan wel wat troost gebruiken. Dat geldt altijd, maar zeker na alle ellende die het coronavirus de afgelopen tijd heeft veroorzaakt. Is die troost voor de wereld te vinden bij Maria, de heilige maagd, de dienstmaagd van de Heere, zij die God baarde? Dat is een merkwaardige vraag voor een protestants theoloog als de schrijver van dit boek. Met de gereformeerde geloofsbelijdenis bij uitstek, de catechismus van Heidelberg, belijd ik immers als enige troost 'dat ik met lichaam en ziel, zowel in leven als in sterven niet mijzelf toebehoor, maar mijn getrouwe Zaligmaker Jezus Christus'.¹ Maria kan in dat licht de enige troost niet zijn, maar mogelijk kan zij wel een vindplaats ervan zijn. Vanouds zijn protestanten huiverig om Maria een speciale positie te geven, laat staan aan Mariadevotie te doen. Het gevaar is echter dat zij met het badwater ook het kind weggooien. Maria is namelijk niet zomaar een van de vele figuren in het Nieuwe Testament. Niet zonder reden is zij de enige gelovige die bij naam wordt genoemd in de apostolische geloofsbelijdenis. Als moeder van Jezus op de grens van Oud en Nieuw Testament heeft ze een unieke plaats, waarom alle geslachten haar gelukkig zullen prijzen (Luk. 1:48).

VERLANGEN

Voor dit boek over Maria zijn diverse aanleidingen en uitlopende redenen te noemen. Elk afzonderlijk rechtvaardigt geen van die redenen een compleet boek over Maria, maar in combinatie en samenhang doen ze dat wel. Ik noem hieronder zes redenen, in volgorde van toenemend belang, en ook van particulier en persoonlijk naar algemener en objectiever.

Ten eerste neem ik een beweging waar in de westerse cultuur, een

1 *Heidelbergse Catechismus*, vr. en antw. 1. Vertaling K. Zwanepol (red.), *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland* (Heerenveen: Protestantse Pers, 2009), 81.

nieuw verlangen – hoe vaag ook – naar geloof en wellicht zelfs naar God.² Zo begon Stephan Sanders met ‘proefgeloven’, een prachtig woord voor een nog veel mooiere werkelijkheid. Hij deed er verslag van in het dagblad *Trouw* en durft nu over God te spreken ‘zonder te giechelen’.³ Sanders staat hierin niet alleen. Als ik me niet vergis, richt dit nieuwe verlangen en deze nieuwe openheid zich eerder op rooms-katholieke vormen van geloven dan op protestantse. Maria speelt er geregeld een rol in, en niet alleen bij mensen die uiteindelijk gelovig worden.

In maart 2020, aan het begin van de grote uitbraak van het coronavirus in Europa, schreef Ilja Leonard Pfeijffer (geb. 1968) dagelijks een korte column in *NRC*. Vanuit Genua deed hij verslag van de ‘post-apocalyptische scènes’ in Noord-Italië, weken voordat het virus ook in Nederland hevig uitbrak.⁴ In de column van 24 maart beschrijft hij hoe zijn wereld ingekookt is tot enkel geloof, hoop en liefde. Geloof in de wetenschap, dat dan wel. Als hij buiten komt voor een boodschap, ziet hij dat de kathedraal open is. Hij gaat naar binnen en kijkt naar het bronzen Mariabeeld.

Ze was afgebeeld als de koningin van Genua. Engelen zweefden uit de hemel om haar te kronen. Ik kon natuurlijk niet echt gaan zitten bidden, hoewel niemand mij zag. Maar god ziet alles. Het is maar goed dat hij niet bestaat. Ik dacht aan mijn ouders, die in Nederland wonen, en zij keek naar mij.

Ik voelde de eeuwen die zij en haar kerk hadden doorstaan en ik hoorde de stemmen van allen die voor mij hoop hadden afgesmeekt bij nog grimmigere epidemieën.

De geschiedenis bood troost, zo concludeerde ik, omdat ik niet kon toegeven dat Maria dat deed.⁵

Wat is dat toch met Maria?

2 Zie Yvonne Zonderop, *Ongelofelijk: Over de verrassende comeback van religie* (Amsterdam: Prometheus, 2018).

3 Stevo Akkerman, ‘God zeggen zonder te giechelen’, interview met Stephan Sanders, 9 februari 2016, <https://www.trouw.nl/nieuws/god-zeggen-zonder-te-giechelen-b8f6b846/>.

4 Ilja Leonard Pfeijffer, ‘Postapocalyptische scènes’, *NRC Handelsblad* 11 maart 2020, <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/03/11/postapocalyptische-scenes-a3993527>.

5 Ilja Leonard Pfeijffer, ‘De koningin van Genua’, *NRC Handelsblad* 24 maart 2020, <https://www.nrc.nl/nieuws/2020/03/24/de-koningin-van-genua-a3994671>.

Een tweede voorbeeld van verlangen dat niet per se bij geloof maar wel bij Maria uitkomt. In de roman *Soumission (Onderworpen)* schetst de Franse literator Michel Houellebecq (geb. 1956) hoe de Moslimbroederschap Frankrijk langs democratische weg in de greep krijgt.⁶ De hoofdpersoon vlucht weg naar Rocamadour om daar het befaamde Mariabeeld, de zwarte Madonna, te zien. Bijna komt hij tot bekering, maar hij kan er nét niet bij. Als ik me niet vergis, komt dat willen geloven maar er niet bij kunnen meer voor in Europa, zelfs in het seculiere Nederland. Mensen voelen zich vagelijk aangetrokken tot geloof, inclusief het christelijke geloof, en gaan op zoek. Soms brengt dat oriënterend zoeken mensen bij een klassiek-protestants geloof, dat op het Woord geconcentreerd is, op spreken en horen. Maar vaak worden meer zintuigen dan alleen het gehoor ingeschakeld, heeft een geestelijke zoektocht ook met zien te maken, met mysterie en mystiek, met beleving en met verlangen naar geborgenheid en schoonheid. Als cultuurchristenen en anderen bij een concrete vorm van geloof uitkomen, is dat naar mijn waarneming, waarvoor ik geen wetenschappelijke validiteit claim, vaak het rooms-katholicisme. Zelfs op Pfeijffer en Houellebecq oefent Maria aantrekkingskracht uit.

MAGNIFICAT

Een tweede aanleiding voor dit boek is het verlangen naar schoonheid. Al sinds Plato zijn het ware, schone en goede nauw aan elkaar verbonden. In de protestantse traditie, en zeker in de calvinistische tak daarvan, ligt de nadruk veel sterker op het ware en het goede dan op het schone. Om waarheid was het de reformatoren te doen. Het goede handelen vloeit daaruit voort, vandaar de aandacht voor ethiek en recht. De reformator Johannes Calvijn (1509-1564) was nota bene als jurist opgeleid. Schoonheid raakte op de achtergrond ten faveure van waarheid en goedheid. Calvijn weigerde categorisch muziekinstrumenten in de eredienst toe te laten.⁷ Beelden in de kerk werden als 'boeken der leken' niet langer toegestaan, omdat God christenen 'niet door stomme beelden, maar door de levende verkondiging van zijn Woord onderwezen wil hebben'.⁸ Geregeld sneuvelden beelden zelfs hardhandig in een

6 Michel Houellebecq, *Soumission* (Paris: Flammarion, 2015), vertaald als *Onderworpen* (Amsterdam: Arbeiderspers, 2015). Zie hierover § 7.2.2.

7 Zie mijn *Divine Accommodation in John Calvin's Theology: Analysis and Assessment* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2011), 230, 233, 246.

8 *Heidelbergse Catechismus* vraag 98; vert. Zwanepol, 101.

beeldenstorm. Alles om afgoderij te voorkomen en het ware en goede te bevorderen. Naar schoonheid werd niet of nauwelijks gevraagd.

Naar mijn inschatting zien steeds meer christenen een gebrek aan schoonheid als probleem in de gereformeerde traditie. Opnieuw is dit een particuliere inschatting die ik niet met harde data kan staven. In mijn omgeving zie ik steeds meer gereformeerden verlangen naar schoonheid, ook in de liturgie en in kerkgebouwen. Niet ten koste van de waarheid, maar omdat de waarheid zelf om schoonheid vraagt. Vandaar de aantrekkingskracht van de anglicaanse traditie, al zijn er ook andere tendensen.

Twee van mijn zoons zingen met het Kampen Boys Choir geregeld *evensongs*: korte, gezongen erediensten in de anglicaanse traditie. Wanneer zo'n *evensong* gezongen wordt in de Bovenkerk in Kampen, tilt de schoonheid van muziek en tekst me vaak boven mezelf uit. Keer op keer word ik diep geraakt, overstelpd door de beleving van schoonheid. Ook het gebouw doet ertoe. In de twaalfde-eeuwse gotische kruisbasiliek worden sinds kort geen erediensten meer gehouden, maar op deze manier wordt Gods lof er nog gezongen. Afgaand op de grote aantallen gereformeerden die zulke *choral evensongs* bijwonen, ben ik lang niet de enige die het zo beleeft.

Nu is de lofzang van Maria een vast onderdeel van elke *evensong*, tussen de lezing uit het Oude en die uit het Nieuwe Testament in. Dit lied wordt aangeduid als het Magnificat, naar het eerste Latijnse woord van de tekst. In het traditionele Engels: 'My soul doth magnify the Lord', 'Mijn ziel maakt de Heere groot'. Hanna Rijken gebruikte deze woorden als titel voor haar proefschrift over de Nederlandse toe-eigening van de anglicaanse *evensongs*.⁹ Wat doet het met de geloofsbeleving als je dagelijks het Magnificat en de lofzang van Simeon (*Nunc dimittis*) zingt? In de anglicaanse en de rooms-katholieke traditie heeft het Magnificat die vaste plaats in de avondgebeden.

Het gaat niet alleen om schoonheid, maar ook om de zeggingskracht van een traditie waarin de lofzang van Maria structureel gezongen wordt. Ter vergelijking: in de gereformeerde traditie komt Maria's lied alleen aan bod in de weken voor Kerst, de adventstijd. Oudtestamentische psalmen komen prominenter naar voren, bijna in elke dienst, terwijl Maria's lied eigenlijk een nieuwtestamentische psalm is. De gereformeerde traditie benadrukt het belang van de Bijbel, maar de rol

9 Hanna Rijken, 'My Soul Doth Magnify'. *The Appropriation of the Anglican Choral Evensong in the Netherlands*. Ongepubliceerd proefschrift Protestantse Theologische Universiteit, 2017.

van Maria in de Bijbel lijkt groter dan in die traditie uitkomt. Er is reden om de zeggingskracht van bijbelgedeelten over Maria te verkennen.

ROME EN REFORMATIE

Een derde, meer objectieve, reden voor dit boek is het belang van het voortgaande gesprek tussen de rooms-katholieke kerk en de kerken van de Reformatie. In een seculier geworden wereld hebben christenen van diverse achtergronden elkaar harder nodig dan ooit, in het besef dat ze voor dezelfde zaak of in ieder geval tegenover hetzelfde front staan. Sinds de zestiende eeuw zijn zowel Rome als de kerken van de Reformatie veranderd. Toch verdwijnen oude karikaturen niet zomaar en toenadering gaat niet vanzelf. Het is een kwestie van nauwkeurig luisteren en zoeken. In kerken van de Reformatie heeft Maria een veel bescheidener plaats dan in de rooms-katholieke kerk. Te onderzoeken is of de visie op Maria niet meer kan verbinden dan verdelen. Dan moeten protestanten wel van hun koudwatervrees af.¹⁰ Intussen is niemand ermee gediend als reële verschillen worden gemaskeerd.

Kerken van de Reformatie zijn tegenwoordig terughoudender ten aanzien van Maria dan de reformatoren waren. In zijn *Institutie* spreekt Johannes Calvijn met eerbied over Maria, die hij bij voorkeur aanduidt als 'de heilige maagd'. Huldrych Zwingli (1484-1531) zag geen bezwaar tegen het *Ave Maria*, zolang het maar als lof en niet als gebed werd gezongen. Maarten Luther (1483-1546) riep ook na zijn reformatorische wending Maria nog aan. Hij preekte graag op Mariafeesten en hij wilde die in stand houden.¹¹ Wel keerde de Reformatie zich tegen overdreven Mariadevotie en tegen de gedachte dat Maria middelares zou zijn. Maar in navolging van de Bijbel zelf prezen reformatoren Maria als 'begenadigde' en 'gezegende onder de vrouwen' (Luk. 1:28). Zelf zingt zij: 'Zie, van nu aan zullen alle geslachten mij zalig spreken' (Luk. 1:48). Dat is reden genoeg om dieper te graven in de Bijbel en in de traditie van de kerk, vooral in de vroege kerk, om te heroverwegen of kerk en theologie in het spoor van de Reformatie Maria niet hebben ondergewaardeerd. Zij is immers in de woorden van de Nederlandse Geloofsbelijdenis 'de gelukzalige maagd'.¹²

10 Er zijn wel aanzetten voor een 'evangelische mariologie' geweest. Zie bijvoorbeeld Heiko A. Oberman, 'Schrift und Gottesdienst: Die Jungfrau Maria in evangelischer Sicht,' *Kerygma und Dogma* 10 (1964), 219-245.

11 Zie § 2.2 en mijn 'Sixteenth-century Reformers' perspectives on the virgin birth', in: Marcel Sarot & Archibald van Wieringen (red.), *Born of the Virgin Mary* (Leiden: Brill, 2021).

12 *Nederlandse Geloofsbelijdenis* artikel 18; vert. Zwanepol, 177.

Intussen hebben de ontwikkelingen aan rooms-katholieke zijde niet stilgestaan. Het Tweede Vaticaans Concilie wijdde geen afzonderlijk document aan Maria, al was dat wel voorbereid. Na ampele discussie besloot men Maria niet te verzelfstandigen ten opzichte van Christus en de kerk. Zij kreeg een plaats in het slothoofdstuk van het document over de kerk, *Lumen Gentium*.¹³ Dat was een betekenisvolle stap voor de oecumene, na een periode waarin de mariologie haast op hol was geslagen. Uiteraard is het denken over het uitzonderlijke van Maria niet weg.¹⁴ Onder paus Johannes Paulus II (pontificaat 1978-2005) keerde de mariologie als zelfstandig thema krachtig terug, bijvoorbeeld in de encycliciek *Redemptoris Mater* (*Moeder van de Verlosser*) uit 1987. De vraag is welke overeenkomsten en welke relevante verschillen er tussen de rooms-katholieke kerk en de kerken van de Reformatie nog bestaan ten aanzien van Maria.

Oecumenische bezinning is geen overbodige luxe. De kerk is immers één, hoe verdeeld ze ook is geraakt. Rooms-katholieken en protestanten delen de geloofsbelijdenis van Nicea, waarin de eenheid van de kerk expliciet beleden wordt, net als de geboorte van Jezus Christus uit de maagd Maria, overigens. Er is maar één kerk, zoals er ook maar één doop is, en één God (Ef. 4:3-6). Rooms-katholieken staan voor de uitdaging te voorkomen dat Maria deels de plaats van Jezus Christus inneemt. Protestantenvan staan voor de vraag welke plaats Maria binnen de kerk heeft. Is zij alleen een voorbeeldige gelovige, zoals er in Oude en Nieuwe Testament meer te vinden zijn, of is zij meer? Geen van de andere gelovigen wordt immers in de geloofsbelijdenis genoemd.

GENDER

De mogelijke onderwaardering van Maria raakt aan een vierde aanleiding voor dit boek: de vragen rond vrouw-zijn en man-zijn. De afgelopen decennia is in het Westen de aandacht voor vragen rondom sekse en gender explosief gegroeid. In een eerdere fase van de seksuele revolutie draaide het om seksuele expressie. Nu gaat het om meer. De menselijke geslachtelijkheid als biologisch gegeven (sekse) en de daaraan verbonden sociale codes en normen (gender) kunnen als beperkend en proble-

13 Heinrich Denzinger & Peter Hünermann, *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, 38e druk (Freiburg: Herder, 1999), 4172. Zie verder § 4.2.

14 Zie Bram van de Beek & Herwi Rikhof, *Wij geloven: Rooms-katholiek en protestant: één geloof* (Utrecht: KokBoekencentrum, 2019), 74-79.

matisch worden ervaren. Die ervaring is verklaarbaar vanuit de idealen van Verlichting en Romantiek: vrijheid, gelijkheid, autonomie en authenticiteit.¹⁵ Concreet betekenen die idealen dat mensen vrij zijn om zelf hun identiteit te bepalen, wie ze zijn en willen worden, zolang ze anderen maar niet schaden. Bij afwezigheid van een externe, objectieve norm van wat goed is, houdt gelijkheid in dat alle voorkeuren en begeerten in beginsel gelijk zijn. Ze moeten dan ook zo behandeld worden. Man-zijn of vrouw-zijn is in dat licht niet zozeer een objectief gegeven als wel een sociale conventie, die beter aan de individuele keuze overgelaten kan worden. Zijn niet alle sjablonen van mannelijkheid en vrouwelijkheid potentieel onderdrukkend, vooral voor vrouwen? Hebben beelden van Maria die onderdrukking aangejaagd of eerder gematigd? Mogelijk kan bezinning op Maria hier een bijdrage leveren.

Er zit spanning in de westerse visie op relaties tussen mannen en vrouwen. De #MeToo-beweging heeft duidelijk gemaakt dat veel vrouwen te maken hebben met vormen van seksueel geweld. Vrouwen accepteren seksuele intimidatie niet langer en laten zich horen. De roep om quota voor vrouwen in topfuncties neemt toe. Intussen zijn veel mannen onzeker over hun rol in een veranderende wereld. De VPRO-documentaire *Alfamannen* liet een man aan het woord die zijn vrouw voluit had gesteund toen zij rechten wilde studeren om hogerop te komen. Helaas voor hem legde ze het direct bij haar eerste juridische baan aan met haar baas. Met haar nieuw opgedane kennis van het familierecht kleepte ze hem financieel helemaal uit.¹⁶ Welke rol spelen mannen in een wereld waar lichamelijke kracht steeds minder van belang is? Populaire leiders in de *manosphere* wijzen de weg naar een nieuwe mannelijkheid, met kracht en hiërarchie.¹⁷

Paradoxen zijn er genoeg in de genderdiscussie. Sterke vrouwen vragen om quota in het bedrijfsleven om hogerop te komen. In de filmwereld weigeren vrouwen terecht door producers als lustobject gebruikt te worden, maar in films wordt hun seksualiteit voluit ingezet. Dan zijn er mannen die zo krachtig mannelijk willen zijn dat ze huilend steun zoeken bij

15 'Vrijheid' en 'gelijkheid' zijn een erfenis van de Verlichting, 'authenticiteit' is het streven van de Romantiek. Voor een scherpe kritiek op het denken in termen van vrijheid, gelijkheid en authenticiteit, zie Andreas Kinning, *De onzichtbare Maat: Archeologie van goed en kwaad* (Amsterdam: Prometheus, 2020), 49-210.

16 Nordin Lasfar, *Alfamannen*, VPRO Tegenlicht, uitgezonden op 8 maart 2020, NPO 2. <https://www.vpro.nl/programmas/tegenlicht/kijk/afleveringen/2019-2020/alfamannen.html>.

17 Zie bijvoorbeeld Jordan B. Peterson, *12 Rules for Life: An Antidote to Chaos* (Toronto: Random House, 2018). Rollo Tomassi, *The Rational Male* (z.p.: Createspace, 2013).

elkaar. Ze ondersteunen elkaar om een nieuwe hiërarchie te vormen. Vrijheid en gelijkheid botsen op elkaar. Gelijkheid voor de een (quota voor vrouwen aan de top) leidt tot discriminatie van de ander: sommige jonge mannen komen niet verder in hun carrière omdat te veel oudere mannen plaatsen bezet houden en nieuwe plaatsen voor vrouwen bestemd zijn. En de vrijheid om je genderidentiteit te bepalen en dus om te kiezen welk toilet je bezoekt, is een potentiële bedreiging voor de jonge vrouw die een man (in haar ogen althans) het damestoilet ziet binnenwandelen.

Wat hebben de theologie in het algemeen en bezinning op Maria in het bijzonder te bieden in dit krachtenveld? Zonder de pretentie in dit boek een sluitend antwoord te geven op de vragen van seksualiteit, identiteit en gender, is er wel reden om studie te maken van de vrouw die in het christelijk geloof met afstand de belangrijkste is. Wordt de verwaarlozing van Maria in protestantse theologie mede ingegeven door seksisme? Is Maria een bondgenote van het 'patriarchaat', omdat ze een onbereikbaar ideaal van vrouwelijkheid vormt? Ze is immers tegelijk maagd én moeder. Of is ze symbool van vrouwelijke onafhankelijkheid van de man, omdat er geen man aan de verwekking van Jezus te pas komt?

BIJBEL EN THEOLOGIE

Op de achtergrond van dit boek speelt, ten vijfde, het belang van de integratie van theologische disciplines. Net als in de natuurwetenschap en in andere geesteswetenschappen gaat de specialisatie in de theologie nog altijd door. Een gevolg is dat exegeten van bijbelteksten en specialisten in theologische leer elkaar gemakkelijk uit het oog verliezen. Bijbelwetenschappers congresseren met vakgenoten en publiceren in dito tijdschriften, en ook systematisch-theologen hebben hun eigen netwerken en jargon. Intussen hebben systematische theologie en bijbelwetenschap elkaar hard nodig. Het verwoorden van de christelijke leer kan niet zonder verworteling in exegese en interactie met bijbelwetenschap. Andersom knapt exegese op van theologische vraagstellingen, aangezien de Bijbel een theologisch boek is. De gezamenlijke onderzoeksgroep *Biblical Exegesis and Systematic Theology* van de Theologische Universiteit Apeldoorn en de Theologische Universiteit Kampen werkt inmiddels enige jaren aan die interactie.¹⁸ Als betrokkene weet ik hoe moeilijk het is om tot die interactie te komen, maar ook hoe waardevol het is wanneer dat lukt.

¹⁸ Zie www.besttheology.nl.

In dit boek doe ik een poging exegese en theologische reflectie bij elkaar te brengen. Elk hoofdstuk bevat beide en brengt ze in contact. Daarmee hoop ik duidelijk te maken dat ze elkaar niet kunnen missen en dat ze elkaar versterken. Naar mijn overtuiging ligt de toekomst van de theologie niet allereerst in verdergaande specialisatie. Het is belangrijk dat er bijbelwetenschappers zijn die vrijwel alles weten van bijvoorbeeld enkele hoofdstukken uit Ezechiël, maar het is jammer wanneer de rest van de theologie achter de horizon van expertise verdwijnt. De systematische theologie heeft specialisten nodig in het werk van de vroege Augustinus of de late Barth, maar diverse aspecten moeten ook bij elkaar worden gebracht. Liefst zoeken theologen ook de interactie met actuele uitdagingen. Daarbij verliezen zij onderweg onvermijdelijk aan expertise: je kunt nu eenmaal niet op elk gebied expert zijn. Maar de theologie zelf vraagt om verbinding en om een groter verhaal. Bovendien heeft de kerk er behoefte aan, al spreekt de kerk die behoefte meestal niet uit en is ze wellicht onbewust. Ik meen dat een gezonde kerk behoefte heeft aan theologie die Bijbel en theologie in gesprek brengt met de actualiteit. Voor de samenleving is dat ook relevant, al kun je van de huidige samenleving nauwelijks theologische interesse verwachten. Het is een poging waard.

MARIA ZELF

De zesde en belangrijkste reden voor dit boek is de persoon van Maria zelf. Wat bij mij begon als een exegetische en esthetische interesse, groeide uit tot diepe waardering voor Maria als maagd, als moeder, als vrouw. Zij was de eerste nieuwtestamentische gelovige. God werd mens in haar schoot. Zij is de moeder van allen die in Jezus Christus geloven. Als dochter van Israël verbindt ze Oude en Nieuwe Testament en laat ze de kerk niet wennen aan de gescheiden wegen van kerk en synagoge. Ze staat in een lange rij van krachtige vrouwen die laten zien dat de kerk niet zonder de vrouwelijke stem kan. Als gelovige, als vrouw, als mens is zij in het Nieuwe Testament onovertroffen.

Eigenlijk is de zesde reden voor dit boek helemaal geen reden, maar een raadsel, een geheim zoals Maria zelf een geheim blijft. Dit boek draait om de vraag wat de genade is voor de begenadigde, wat de zegen is voor de gezegende onder de vrouwen (Luk. 1:28, 42). Als kerk en wereld iets nodig hebben, dan zegen en genade. Zeker in de coronapandemie.

OPZET

Dit boek bestaat uit twee delen, die elk uit drie hoofdstukken bestaan, en een conclusie. Het eerste deel gaat over Maria als moeder, op drie manieren. Ten eerste is zij de dienaar van de Heere, degene die 'ja' zegt tegen God: 'Zie, de dienaar van de Heere, laat met mij geschieden overeenkomstig uw woord' (Luk. 1:38). Zij laat het woord van God aan haar geschieden en laat God God zijn. Zo is zij de voorbeeldige gelovige. Ten tweede is Maria de moeder van de Verlosser, Jezus Christus. De traditie noemt haar *Theotokos*: degene die Hem gebaard heeft die God is. Dat klinkt ingewikkelder dan 'moeder Gods', maar het is óók ingewikkeld om Maria zonder nadere kwalificatie moeder Gods te noemen. Bij de geboorte draait het om God, die werkelijk mens is geworden, echt een van ons. Spiegelbeeldig gaat het ook om de mens in zijn concrete bestaan, dat wordt vernieuwd door God. Het gaat om vlees en om Geest. Ten derde is Maria moeder van alle gelovigen. Zoals Abraham terecht de vader van alle gelovigen heet (Rom. 4:11), mag Maria de moeder van alle gelovigen genoemd worden. Zoals Abraham Gods beloftewoord hoorde en gehoorzaam geloofde, zo hoorde Maria het evangelie en zij gehoorzaamde. Het hoofdstuk over Maria als moeder van alle gelovigen gaat uiteraard ook over de kerk.

Elk van de drie hoofdstukken is op eenzelfde manier uit drie delen opgebouwd. Telkens begint het hoofdstuk met de exegese van een bijbelgedeelte waarin Maria voorkomt. Mijn protestantse achtergrond laat zich niet verloochenen: de Bijbel voorop. In een tweede paragraaf komt reflectie uit de kerkelijke en theologische traditie aan bod. Die traditie is breder en dieper dan de gereformeerde alleen. Niet alleen de Reformatie (Maarten Luther), de vroege kerk (de discussie over Maria *Theotokos*), maar ook recentere rooms-katholieke ontwikkelingen komen aan bod. De derde stap is een actuele, en vaak kritische, toe-eigening van wat uit Bijbel en traditie is opgediept. Die derde paragrafen van de drie hoofdstukken gaan respectievelijk over Maria als voorbeeld van geloof, over vlees en Geest, en over de moederkerk.

Het tweede deel van het boek gaat over Maria als vrouw. Zij is allereerst een Joods meisje. Hoofdstuk 5 belicht de maagdelijke geboorte volgens de evangeliën, als teken in Israël. De paragraaf over de traditie behandelt de ontwikkeling van de visie op de maagdelijke geboorte. Het hoofdstuk loopt uit op de blijvende verbondenheid van kerk en Israël, waarvan Maria een teken is.

Hoofdstuk 6 gaat over de vraag of Maria de tweede Eva is. Kerkva-

ders stellen beiden als antitypen tegenover elkaar. Door Eva kwam de zonde de wereld in, terwijl Maria hielp om de zonde de wereld uit te krijgen. In de exegetische paragraaf valt niet alleen licht op Eva, maar op meer oudtestamentische vrouwen. Wat de traditie betreft, komen vooral kerkvaders aan het woord. Het hoofdstuk loopt uit op een theologische beschouwing van genderkwesties en op de vraag of Maria de ideale vrouw is.

Het deel over Maria als vrouw sluit af met een hoofdstuk over Maria's huidige positie in Europa. Openbaring 12 spreekt over de vrouw, bekleed met de zon. In de traditie is die tekst vaak geïnterpreteerd als betrekking hebbend op Maria. De tweede paragraaf belicht die traditie vooral vanuit het werk van de Franse literator Michel Houellebecq. Maria is in zijn werk symbool van christelijk Europa, dat op het punt staat te verdwijnen. De derde paragraaf beantwoordt de vraag in hoeverre Europa christelijk is en welke rol Maria daarin speelt.

Dit boek sluit af met een concluderend hoofdstuk (hoofdstuk 8), waarin gesteld wordt (1) dat Jezus' moeder ook de moeder van alle gelovigen is en van eminent belang voor het moederlijke karakter van de kerk, en (2) dat Maria als gezegende onder de vrouwen een voorbeeld van vrouwelijkheid biedt voorbij genderstereotypering. De laatste paragraaf bevat een overweging van het gedicht van Martinus Nijhoff 'De moeder de vrouw'. In dat gedicht komt de verbinding tussen hemel en aarde op een manier uit die dicht bij Maria en vooral dicht bij Maria's God brengt.

ISENHEIMER ALTAAR

Tijdens het werken aan dit boek keek ik vaak naar afbeeldingen van het Isenheimer altaarstuk van Matthias Grünewald (±1470-1528). Deze vertegenwoordiger van de noordelijke renaissance schilderde dit altaarstuk tussen 1510 en 1515 voor het klooster van de Orde van Sint-Antonius in Isenheim, in de Elzas. Het was bedoeld om lijdens aan Sint-Antoniusvuur naar te laten kijken. Deze ziekte, ook wel 'kriebelziekte' genoemd, trof vooral arme mensen. Ze werd veroorzaakt door rogge die besmet was met moederkoorn, een giftig soort schimmel. Juist de armen aten rogge. De ziekte kende een pijnlijk verloop, waarbij vingers en tenen afstierven. Patiënten hadden jeuk en hallucineerden. Er was geen kruid tegen gewassen.

Het altaarstuk was bedoeld om te troosten en verlichten. In gesloten toestand toont het retabel vooral lijden en verdriet. Het middendeel

beeldt de gekruisigde Christus levensecht af, dus gruwelijk en afstotend (zie afbeelding 1 in het kleurkatern van dit boek). Zijn vingers verkrampen, zijn lippen kleuren blauw. De talrijke wonden van Jezus bloeden niet. Zo verbeelden zij de pijn van het Antoniusvuur, waarvan de wonden ook niet bloedden. Patiënten die dit altaarstuk zagen, werden uitgenodigd hun lijden te verstaan als navolging van Christus, *imitatio Christi*. Prominent is de figuur van Johannes de Doper rechts, die met een bijzonder lange vinger naar de gekruisigde Christus wijst. Het bijschrift luidt 'Illum oportet crescere, me autem minui': 'Hij moet meer worden, ik echter minder' (Joh. 3:30). Links staat de treurende Maria, gekleed in het wit, vastgehouden door de discipel Johannes. Haar gezicht is vaal, haar handen in elkaar geslagen. Het lijkt alsof zij flauwvalt.

Met de binnenste luiken open toont het altaarstuk een overweldigend kleurenspeel dat de vreugde van het geloof verbeeldt (zie afbeelding 2). Links is de annunciatie te zien. Maria leest de Bijbel terwijl de engel haar bezoekt. De Bijbel ligt open bij de Latijnse vertaling van Jesaja 7:14: 'Zie, de maagd zal zwanger worden. Zij zal een Zoon baren en Hem de naam Immanuel geven.' Dezelfde tekst is linksboven te lezen in het boek dat de profeet Jesaja vasthoudt, alleen staat het er dan in het Hebreeuws. Jesaja's profetie wordt vervuld in Maria. De wortel van Isai waarop Jesaja staat, vertakt zich door de hele kapel. Die heeft drie ramen, symbool van de heilige Drie-eenheid. De Heilige Geest is in het wit afgebeeld, als een vermoeden van een duif. Maria's kleding is eenvoudig. Mogelijk was de verf oorspronkelijk wat blauwer, de kleur waarin Maria doorgaans wordt afgebeeld. Nu lijkt het wel zwart.

Het is geen toeval dat in alle onderdelen van het altaarstuk de Heilige Schrift prominent naar voren komt.¹⁹ In de kunst van Matthias Grünewald schemert de Reformatie al door. In zijn nalatenschap werden veel preken van Luther gevonden. De afbeelding van de annunciatie symboliseert dat Maria door het Woord van God is wat ze is. Het Oude Testament wordt vervuld in het Nieuwe, de Geest komt over haar. Het is moeilijk te zeggen wat de houding van haar handen betekent. Is ze aan het bidden? Haar hoofd is afgewend. Ze is duidelijk overrompeld door de genade die haar ten deel valt. Ze is lang geen triomferende hemelkoningin, maar een meisje, totaal afhankelijk van Gods genade. Al kon Maria waarschijnlijk niet lezen, al helemaal geen Latijn, toch toont

19 Reiner Marquard, *Matthias Grünewald und der Isenheimer Altar: Erläuterungen - Erwägungen - Deutungen* (Stuttgart: Calwer Verlag, 1996), 30.

Grünewald terecht dat Gods beloftewoord in vervulling ging.

De eerlijkheid gebiedt te zeggen dat Maria op de middelste afbeelding van het gesloten retabel totaal anders te zien is. Ze is tweemaal afgebeeld. Eenmaal zwanger, met een stralenkrans en een kroon van vlammen (teken van de Heilige Geest?) op het hoofd, en daarnaast als moeder met kind. Ze straalt met haar voorname kleren. De *grande dame* Maria benadert de echte Maria naar mijn gedachte veel minder dan het eenvoudige meisje van het linker paneel.

Patiënten zagen doorgaans de afbeelding van de lijdende, gekruisigde Christus, met het retabel in gesloten positie. Op Christusfeesten en Mariafeesten werd het altaarstuk geopend en ontstond er zicht op de heilsboodschap van advent en Pasen. Het altaar was aan Maria gewijd.²⁰ Sommige onderzoekers benadrukken Grünewalds banden met de laatmiddeleeuwse mystiek. Met name de voorstellingen van Maria zouden verwijzen naar stadia van mystieke ervaring of naar de *unio mystica*, de mystieke eenheid van de gelovige met God. Anderen benadrukken dat elk van de figuren op het altaar een functie als getuige heeft.²¹ Van Johannes de Doper is dat zonneklaar: hij is een en al wijzende vinger naar de gekruisigde Christus. Maar ook van Maria geldt dat zij getuige is van het geschreven Woord (in de annunciatie) en van de gekruisigde Christus (aan de voet van het kruis). De vraag of Maria bij Grünewald vooral als mystica of als getuige functioneert, hoeft hier niet opgelost te worden. Ze kan uitstekend beide zijn: voorbeeld van mystieke gemeenschap met God én getuige van Gods Woord, genade en Zoon.

Schrijvend in tijden van pandemie kwam ik telkens terug bij de ontvankelijke Maria op dit altaarstuk, gemaakt voor patiënten. Deze afbeelding was zichtbaar op feestdagen in het ziekenhuis, als licht in de duisternis. In een zieke wereld het evangelie laten zien lijkt me voor de kerk belangrijker dan ooit.

²⁰ Marquard, *Mathias Grünewald*, 41, 40.

²¹ Marquard, *Mathias Grünewald*, 31-34; 75 n. 204.